

Kvarner: društvene opservacije Alberta Fortisa

Nikolina Sabljak
Zdravstveno učilište Zagreb, Zagreb
Hrvatska

UDK: 821.131.1-05Fortis, A.930.85(497.572)"17"

Stručni rad / Professional paper

Primljeno / Received: 1. 7. 2019.

Prihvaćeno / Accepted: 20. 11. 2019.

„Rasprava i razmatranja o otoku Cresu i Osoru” („Saggio d’osservazioni sopra l’isola di Cherso ed Oszero, 1771)¹ i „Putovanje po Dalmaciji” („Viaggio in Dalmazia”, 1774) djela su padovanskog prirodoslovca i prosvjetitelja Alberta Fortisa koja desetljeća po svom izlasku predstavljaju temeljne literarne reference za informiranje o istočnojadranskim predjelima.

Ovaj rad selektira i raščlanjuje one njihove dijelove koji tematiziraju kvarnerske predjele - gradove Rijeku i Senj te otoke Krk, Cres, Lošinj i Rab - te pokušava kontekstualizirati pripadajući narativ s obzirom na aktualne kulturno-povijesne prilike - konkretno prosvjetiteljski pokret i mletački imperijalizam. Konačni je cilj, detektirajući faktore koji determiniraju autorove narativne formulacije, interpretacija sveukupnosti društvenih fenomena spomenutog područja.

Ključne riječi: Alberto Fortis, Kvarner, prosvjetiteljstvo, mletački imperijalizam

1. Uvod: Temeljno o djelu

Prosvjetiteljski su filozofi, dokinuvši konceptualnu orijentaciju Europe duž osi sjever - jug, inaugurirali samorazumljivu i prirodnu podjelu kontinenta na zapadni i istočni dio, pri čemu potonji egzistira kao bitno nazadniji i primitivniji, obilježen prije svega industrijskom zaostalošću, iracionalnošću

---

¹ *Rasprava i razmatranja o otoku Cresu i Osoru* doslovni je prijevod talijanskog izvornika iz 1771. godine, predstavlja službeni naslov djela, te ga u tom obliku donosim u osnovnom tekstu rada. Analiza je djela, pak, temeljena na sadržajno istovjetnom, a naslovno modificiranom izdanju Književnog kruga Split iz 2014. godine - *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju* - koje je s talijanskog preveo Dubravko Balenović, a priredio Josip Bratulić, stoga upravo to izdanje predstavlja referentnu literaturu, vidljivu u bilješkama.

i praznovjerjem.² Takva se geopolitička svijest implementirala u znanstvene, ekonomske, socijalne, povijesne i filološke tekstove, a ujedno je i determinirala zadatosti literarne produkcije - koja kao kulturna djelatnost lišena autonomije - reprezentira paradigmatički zbir ideoloških i interesnih tendencija.³

U tom smislu valja promatrati i stvaralaštvo Alberta Fortisa, talijanskog pisca, prirodoslovca i prosvjetitelja (Padova, 11. XI. 1741 - Bologna, 21. X. 1803), čija su prekojadranska putovanja, čak njih dvanaest, rezultirala dvama djelima.

Rasprava i razmatranja o otoku Cresu i Osoru (Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Oszero, 1771) produkt je njegovih prirodoslovnih preokupacija, prije svega zanimanja za geološke i mineraloške fenomene, kao i brojne fosilne ostatke na pripadajućim predjelima, međutim, u konačnoj redakciji izlazi kao svojevrsna monografija o otočju, koja se ujedno i vrlo iscrpno referira na pripadajuće društvene, političke, demografske te kulturno-antropološke fenomene. Autorov je diskurs pritom obilježen detekcijom problema jadranskih Hrvata - ponajprije onih manjkavosti koje neposredno eliminiraju mogućnost daljnjeg ekonomskog prosperiteta - i nastojanjem oko iznalaženja adekvatnih rješenja.⁴ Kulminaciju njegovih reformskih i prosvjetiteljskih razmišljanja reprezentira dvosveščano *Putovanje po Dalmaciji (Viaggio in Dalmazia, 1774)*, u obliku pisama sastavljen putopis,⁵ koji se opetovano definira kao evokacija zaboravljene istočnojadranske prirode i stanovništva, a zapravo, jednako kao i onaj koji mu je prethodio, nanovo konstruira i reinterpreтира već postojeće spoznaje, sukladno aktualnoj imperijalnoj ideologiji Mletačke Republike usmjerenoj na svoje istočne posjede⁶.

2. Determinatori književne konstrukcije

Kako bi se validnije pristupilo raščlambi kulturno-političkih prilika kvarnerskog područja - lokaliteta kojih se padovanski polihistor dotiče u obama navedenim djelima - valja prethodno detektirati kontekstualni okvir unutar kojih sam diskurs nastaje.

---

2 Usp. Nino RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2010., 75 - 76.

3 Usp. *ibid.*; 15, 21.

4 Usp. Žarko MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765 - 1791)*, Split: Književni krug, 1996.; 29 - 30, 57.

5 Dok prva knjiga tematizira područje od Zadra do Šibenika, druga obrađuje predjele od Trogira do Makarskog primorja te u svojem posljednjem poglavlju integrira zapažanja o dalmatinskim otocima, u koje ubraja i kvarnerski Rab. Pripadajući *Dodatak*, pak, sadrži opis otoka Paga, kao i tri pisma naslovljena Johnu Strangeu, Fortisovom meceni: dok prvo donosi zapažanja o Rijeci i Senju, drugo tematizira područje Like, podvelebitskog primorja i Paga, a treće je većinski posvećeno otoku Krku.

6 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*; 93, 100.

2. 1. Političko-ideološki okvir

Iako iscrpljena višestoljetnim ratovima s Osmanskim Carstvom, ali i susjednim državama, što rezultira političkom i gospodarskom krizom, Venecija u XVIII. stoljeću i dalje vlada velikim dijelom svojih prekomorskih posjeda, glasi za jedno od vodećih trgovačkih i pomorskih središta te egzistira kao respektabilna kulturna i umjetnička prijestolnica europskog Zapada, ne odričući se pritom uhodanih mehanizama vlasti i uprave, kao i centralističke politike.⁷

S druge strane, sklapanjem Karlovačkog (1699) i Požarevačkog mira (1717) *Serenissima* znatno proširuje vlastite posjede na prekojadranskom teritoriju što rezultira pojačanim naporima oko njegovog gospodarskog i društvenog civiliziranja - nameće se nužnost uređenja vlasničkih odnosa, kolonizacije predjela napuštenih uslijed osmanskih invazija, pacifikacije dotad zavađenih zajednica, a posebna se pažnja pritom usmjerava na poticanje zemljoradnje i ubiranje poreza.⁸

Venecijanska imperijalna ideologija pritom je implementirala spomenutu prosvjetiteljsku rekonceptiju Europe na istok i zapad te započinje s procesom gotovo kolonijalnog civiliziranja svoje Dalmatinske provincije⁹, koja - u ukupnosti vlastitih *narodnih, klasnih, teritorijalnih i jezično-kulturnih elemenata* - predstavlja oličjenje istočnog i barbarskog. Na taj način dotad marginalizirani istočnojadranski predjeli dolaze u interesnu sferu prosvijećenog venecijanskog središta, a inherentno barbarstvo i primitivizam ondašnjeg stanovništva postaju temeljna preokupacija civilizirajuće misije koja predstavlja glavno opravdanje kolonijalnog iskorištavanja.¹⁰ Intervencijski zahvati mletačke prosvjetiteljske ideologije pritom su usmjereni na *političko učvršćivanje jadranskog imperija, ekonomski razvoj i eksploataciju resursa, kultiviranje patriotske lojalnosti Slavena te stvaranje učinkovite administracije*¹¹.

2. 2. Biografski fakti

Budući da je u vrijeme Fortisovih ekspedicija javni interes bio uvjetovan zabrinutošću oko lojalnosti i sigurnosti istočne mletačke provincije, ne čudi njegov angažman posrijedi iznalaženja i formulacije reformskih rješenja za provincijsko upravljanje.¹² Spomenuto nastojanje, smatram, nipošto ne reducira važnost njegove intrinzične znanstvene motivacije, već samo reprezentira opća politička i ideološka strujanja koja neminovno postaju partikularna te pojedinačna putem nesvjesnog receptivnog usvajanja. Ipak, neminovno je da

7 Usp. Lovorka ČORALIĆ, „Mletačka Republika”, u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka ČORALIĆ, Zagreb: Matica hrvatska, 2013., 439, 444.

8 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 80.

9 Usp. ibid, 77., prema: Larry WOLF, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2001., 6.

10 RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*; 79, 100 - 101.

11 Ibid, 78.

12 Usp. ibid, 94.

se znanstveni planovi talijanskog erudita dobro uklapaju u političke strategije Senata, koji je detektirao kako bi Dalmacija, ukoliko se ispostavi da bi uz državnu asistenciju mogla davati dovoljnu količinu sirovina - prije svega ruda, drva i ribe - mogla postati nositelj gospodarskog napretka *Serenissime*.¹³ Iako prvotno nije putovao o državnom trošku, već su njegove ekspedicije financirali britanski meceni,¹⁴ mletačkim je vlastima redovito podnosio informacije i sugestije za unapređenje dalmatinskog gospodarstva. Kasnije, budući da se iskazao kao kompetentan u raščlambi gospodarske tematike, Mleci ga angažiraju kao stručnjaka za riblji fond i ribarstvo pripadajućeg područja,¹⁵ što je neposredno pogodovalo njegovoj ambiciji oko uključenja u najuglednije znanstvene i političke krugove. Fortis je i prije same ekspedicije vrlo otvoreno podržavao politiku venecijanskog državnog vrha: osim što je - usprkos svojoj pripadnosti augustinskom redu - bio pristalica jurisdikcijskih stavova civilne vlasti koja se, izazivajući rimski otpor, uplitala u reforme samostanskog života, i sam je bio aktivni participant državne uprave, budući da je kao državni cenzor bio zadužen za kontrolu tiskovina, odnosno za eliminaciju bilo kakvog kritičkog osvrta na državni sustav, zakonodavstvo te premise unutarnje ili vanjske politike¹⁶.

2. 3. Literarne zadatosti

Iz sveg prethodno navedenog proizlazi da se znanstveni interesi talijanskog prosvjetitelja za prekojadranske predjele mogu promatrati isključivo u korelaciji sa širim političkim kontekstom jer su uvjetovani praktičnom orijentacijom, potrebom boljeg informiranja o ekonomskoj iskoristivosti tog mletačkog posjeda. Shodno tome, nameće se zaključak da njegov putopisni diskurs asistira pri oblikovanju i učvršćivanju imperijalističke ideologije, artikulira i opravdava poziciju koju *Serenissima* uživa u odnosu na svoju istočnu pokrajinu, a posljedično i verificira ispravnost pripadajućih političko-ekonomskih intervencija.

Kako su putopisi upućeni njegovoj matičnoj sredini, dakle venecijanskoj i široj europskoj prosvjetiteljskoj publici - koja je uostalom i sama producirala spomenutu vrijednosnu diferencijaciju istoka i zapada, generirajući pritom sliku o istočnojadranskoj obali kao nestabilnom, graničnom području koje posredstvom civilizirajuće misije valja disciplinirati i educirati s ciljem uspostavljanja paternalističkog nadzora¹⁷ - Fortis, prema Raspudiću, vrlo lako dolazi u napast selektirati, zabilježiti i naglasiti samo ono što se uklapa u očekivano, odnosno u *unaprijed fiksiranu sliku svijeta*¹⁸.

---

13 Usp. MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765 - 1791)*, 43.

14 Usp. *ibid*, 22.

15 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 99.

16 Usp. MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765 - 1791)*, 22.

17 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 44.

18 *Ibid*, 94.

3. Kvarner

Geografsko je područje Kvarnera, sjevernog dijela Jadranskoga mora između velebitske i istarske obale, u vrijeme Fortisovih putovanja priznavalo političko vrhovništvo dvaju vladara. Dok Rijeka i Senj, kao integralni dijelovi Hrvatskog primorja (*Croazia Litoranea*), zajedno s Pazinom te dijelom srednje i istočne Istre, pripadaju Austriji; otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj s okolnim otocima predstavljaju političku sastavnicu mletačke Dalmacije¹⁹. Venecija posjedovanje i upravljanje tim područjima definira kao čin očinskog milosrđa, predstavljajući svoju vlast kao *garant sigurnosti i civilizacije*,²⁰ a pripadajuće otoke od XV. stoljeća integrira kao dio svog teritorija na čelu s knezom.²¹

Fortisovi hrvatski suvremenici izrabljivačku i korumpiranu administraciju te loše općinske zakone fiksiraju kao temeljne probleme dalmatinske provincije. Njima pridodaju i nesustavno provođenje agrarne politike, dok neprosvijećenost jadranskih Hrvata smatraju temeljnim uzrokom nerazvijene poljoprivrede. Pritom konkretna realizacija njihovih oštroumnih promišljanja, kako tvrde, izostaje zbog neadekvatnog običajnog uređenja.²²

Retardacija otočkog gospodarskog progresa determinirana je prije svega mletačkim protekcionističkim zakonima koji su onemogućavali sve djelatnosti koje su ugrožavale njezine interese, pri čemu su najozbiljnije ekonomske poremećaje uzrokovale restriktivne zakonske odredbe, odnosno carinske pristojbe koje su izravno srozale konkurentnost lokalnog pomorstva, brodogradnje i trgovine.²³

S druge strane, završetak rata s Osmanlijama omogućio je Habsburškoj Monarhiji unapređenje gospodarstva u *Zemljama Krune Svetog Stjepana*, što rezultira uspostavom novih trgovačkih puteva, a posljedično i razvojem pripadajućih jadranskih luka - Senja, a napose Rijeke, koja postaje slobodna luka i biva integrirana u Austrijsko primorje.²⁴

3. 1. Fortisova književna konstrukcija Kvarnera

3. 1. 1. Rijeka

Budući da uživa sve veći značaj u politici Bečkog dvora, Rijeka se polako profilira u jedno od vodećih industrijsko-trgovačkih središta istočnojadranske

19 Usp. MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765 - 1791)*; 13, 69.

20 Ibid, 82.

21 Usp. Ivan LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2006., 78., prema: Nikola CRNKOVIĆ, „Neke značajke statusa i ustrojstva Osorske komune u doba mletačkog vladanja”, *Otočki ljetopis Cres - Lošinj br. 5* (1984.): 182.

22 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 85 - 86.

23 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 112.

24 Usp. Ivana HORBEC, „Hrvatska u međunarodnom kontekstu”, u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka ČORALIĆ, Zagreb: Matica hrvatska, 2013., 422 - 423.

obale.²⁵ Iako Mleci, čije pristanište sada funkcionira kao luka tek lokalnijeg obilježja, bez značajnijeg učinka opetovano nastoje oko narušavanja njezinog monopola na Jadranu,²⁶ talijanski polihistor vjerodostojno svjedoči o njenom razvoju, premda ga prilično sažeto elaborira: ističe kako je ona glavno prihvatilište robe Temišvarskog banata te navodi kako su ondje otvorene radionice platna i stakla te velike tvornice za preradu šećera. Usprkos zabačenom i neugodnom položaju, grad - za koji Fortis, zbog nepronalaska adekvatnih materijalnih svjedočanstava, nije mogao utvrditi je li nastao na području rimskog naselja Tarsatica - broji između 15 i 16 tisuća stanovnika, predgrađa su mu dobro sagrađena, a kuće opremljene u skladu s dobrim ukusom.²⁷

Riječane karakterizira dobro ponašanje i umjereno vesela ćud, a usprkos tome što im je hrvatski *prirodni jezik, otmjena djeca* obaju spolova njeguju i talijanski, pritom vješto oponašajući toskanski govor, što svestranom prosvjetitelju - svjesnom da ga istodobno njegovi izvorni govornici sakate - osobito imponira. Rijeka je prvi grad unutar diskursa o kvarnerskim predjelima čiju učenost i obrazovanje pozitivno vrednuje - oni se *goje više nego i u jednom susjednom gradu na toj obali, stanovnici mletačkih otoka, koji se odluče dati dobar odgoj svojoj djeci, šalju ih u javne škole što ih je u Rijeci sagrađila i održala velikodušnost Vladara*.²⁸

---

25 Usp. Miroslav BERTOŠA, Slaven BERTOŠA, „Zapadna Hrvatska - Istra, Rijeka i Kvarner”, u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka ČORALIĆ, Zagreb: Matica hrvatska, 2013.; 323, 342.

26 Usp. ČORALIĆ, „Mletačka Republika”; 423, 447.

27 Usp. Alberto FORTIS, *Put po Dalmaciji*, prev. Mate Maras, Split: Marjan tisak, 2004., 271.

28 Ibid, 271 - 272. Leksem *vladar* ovdje podrazumijeva austrijskog cara, budući da Rijekom od sredine XV. stoljeća vladaju Habsburgovci. Međutim, zanimljivo je promatrati način na koji autor u svojim djelima titulira Mletačku Republiku s jedne, te Austrijsko Carstvo s druge strane. Naime, u *Ogledu zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, prijevodu izvornika *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Ossero* (Venecija, 1771) - koji je također implementiran u prijevodno izdanje - Fortis, spominjući venecijansku instancu vlasti - u čijoj se nadležnosti nalaze navedena otočna područja - redovito istu atribuirao kao *prejasnu*. Koristeći pritom leksem *Serenissima*, producira sintaktičku zalihost, budući da spomenuti atribut istodobno samostalno funkcionira i kao imenički sinonim za tu jadransku silu. Referenca na Veneciju je i grafijski obilježena, budući da je svaki pripadajući navod u oba izdanja ostvaren velikim tiskanim slovima: *Serenissima REPUBBLICA di VENEZIA / prejasna REPUBLIKA VENECIJA; REPUBBLICA SERENISSIMA / PREJASNA REPUBLIKA*. Isto vrijedi i za imenovanje znamenitih otočana (*FRANCESCO PATRIZIO, ANTONIO DANIELI*), zbirno tituliranje mletačkih dužnosnika (*Signori VENEZIANI / VENECIJANSKA gospoda*), ali i navođenje prezimena pojedinih kneževa (*Ruggiero MOROSINI, Enrico DANDOLO, Sebastiano ZIANI*). S druge strane, prijevodno izdanje *Putovanja po Dalmaciji* svojim triima knjigama obuhvaća i diskurs o Rabu, te - po uzoru na englesko izdanje iz 1778. godine - integrira i *Dodatak*, odnosno tri pisma, koja su nam, na razini ovog rada, značajna zbog narativa o riječkom i senjskom gradskom području te otoku Krku. Sadržajnom analizom potonjeg, ponovno se može uočiti grafijska obilježenost referenci na mletačke velikodostojnike - ovaj put ostvarena samo u engleskom izvorniku, i to korištenjem kurziva - konkretno krčkog biskupa Zuccerija: „(...) the present worthy bishop *Mons. Zucceri*, (...) his well meant and zealous endeavours”. Korištenje italika pri imenovanju i atribuciji velikodostojnika - kako svjetovnih, tako i crkvenih - očito je i u narativu koji tematizira otok Rab: „noble Venetian *Jacopo Nani*”; „*Monsignore Giannantonio dall'Ostia*, a very learned and worthy prelate, adorned with all the good qualities, and social virtues that constitute a true and respectable philosopher”. Sukladno svemu navedenom, može se zaključiti da je deskripcija, odnosno vrednovanje elemenata mletačke vlasti isključivo pozitivno, što ne kolidira s Fortisovim ideološkim opredjeljenjima, a samim time i pretpostavlja određenu razinu subjektivnosti. Tituliranje je pak - u slučaju Rijeke i Senja, gradova pod austrijskom vlašću - izvedeno mnogo skromnije te lišeno bilo kakvog obilježavanja, kako u prijevodnom tako i u izvornom, engleskom izdanju. Reference na nositelja vlasti pritom su neutralno iznesene: *austrijska vladarska kuća gospodari (...)* / *The House of Austria is sovereign (...)*, *Vladar / Sovereign, car Karlo VI. / emperor Charles VI; Bečki dvor / The Court of Vienna*. Usp. Alberto FORTIS, „Travels into Dalmatia”, *Google Books*. https://books.google.hr/books?id=UMxGO1j5vC4C&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (zadnji pristup: 26. studenog 2019.)

Izlažući o Trsatu, prema njemu *selu*, koje se nalazi u neposrednoj blizini Rijeke, posebno se osvrće na korpus legendarnih predaja koje se vežu uz svetište smješteno na istoimenom brdu. Naime, referirajući se na djelo *Historicus progressus Mariani triumphii etc.* franjevca Clarusa Pasconija, navodi vjerovanje prema kojem su anđeli, prilikom prijenosa Nazaretske kućice iz Betlehema u Loretto, istu položili na spomenuto brdo, gdje je bila smještena tri godine i sedam mjeseci prije transporta na svoje konačno odredište. Trsatsko je brdo, prema navedenom izvoru - sukladno uvjerenju kako je Bog više naklonjen planinama nego nizinama, budući da je glavnina biblijskih fenomena vezana upravo za visinske predjele - najplemenitije od svih „jer ga je nepogrešiva Božanska Providnost izabrala i predodredila da na svom vrhu nosi (...) najsvetiju kućicu u kojoj je Riječ tijelom postala i koja je spašena iz ruku nevjetnika (...)”.²⁹ Autor tu predaju ironizira - tvrdi kako se odlazak Kućice ne doima kao zalag ljubavi te ističući kako ju vrhovno crkveno poglavarstvo ne smatra vjerodostojnom - a potom zaključuje kako su *Hrvati u tim stvarima dvije stotine godina iza nas*. Pripadajuće religijske, odnosno hodočasničke prakse, koje uključuju odlazak pučana u trsatsku crkvu i zavjetovanje o kontinuiranom, cjelodnevnom ili pak višednevnom boravku ondje, Fortis smatra sablaznima i definira ih kao čin nepoštovanja prema mjestu javnog bogoštovlja. Kritičan je i prema samim fratrima, koji - osim što s *drskom nametljivošću* nastoje oko fiksiranja spomenute legende - ujedno i upražnjavaju jednako neobičan običaj - koriste zvono kako bi ono „*ad coercendas aereas tempestates, experientia teste, mirum in modum ducit*”.³⁰ Ovakav je stav u skladu s paradigmom aktualne duhovne revolucije: Fortis, iako i sam opat - s ciljem uspostave osobne slobode svake individue - odbacuje tradicionalne postavke klerikalizma i tendira oko dekonstrukcije svakog vida religijskog fanatizma. Spomenuto možemo dovesti u korelaciju i s njegovim osobnim doživljajem Rima, čije je prakse klerikalne duhovnosti smatrao odveć limitirajućima za realizaciju svojih znanstvenih težnji.³¹

Na pet talijanskih milja³² od Rijeke nalazi se Bakarski zaljev, u čiju je fortifikaciju habsburški car Karlo VI. uložio znatna financijska sredstva, s dva kaštela - Bakrom i Bakarcem, znamenitom po proizvodnji lula kojima opskrbljuje ostatak Jadrana. Fortis također spominje i nešto južniji otočić Sveti Marko te Novi Vindolski, ne relevantan kaštel koji se nalazi između Rijeke i Senja, kvarnerskog grada s kojim zaključujemo prikaz.³³

29 Ibid, 272.

30 Ibid.

31 Usp. Josip BRATULIĆ, „Alberto Fortis i njegov ‘Put po Dalmaciji’”, u *ibid*, X - XII.

32 Jedna talijanska milja iznosi 1855, 4 metara. Usp. Josip FARIČIĆ, „Sustavi mjerenih jedinica relevantnih za geografiju i kartografiju”, *Sveučilište u Zadru*. <http://www.unizd.hr/Portals/6/Sustavi%20mjernih%20jedinica.pdf?ver=2017-10-12-155243-110> (zadnji pristup: 23. studenog 2019.)

33 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 273.

3. 1. 2. Otok Krk

Najsjeverniji otok istočnojadranske obale Fortis atribuirao kao najznantniji od svih kvarnerskih, budući da se - naseljen od davnina zbog osobitosti položaja i pitomosti kraja - odlikuje raznolikim i bogatim proizvodima, a ujedno predstavlja i lokalitet s obiljem fosilnih ostataka. Također, detektira njegovu antičku prošlost, koju indikativno - vjerojatno pozivajući se na dugu imperijalističku tradiciju Apeninskog poluotoka - naziva *dobrim vremenom*, te upućuje na toponime *Curicta*, *Fulfinion* i *Vekla* kojima se otok označavao u grčkom, rimskom te srednjovjekovnom periodu.³⁴

Krčani su, zaključno s XVIII. stoljećem, govorili posebnim dijalektom koji nalikuje onom furlanskom, a sada se, uz generalnu prisutnost mletačkog narječja, u nekoliko sela njeguje stari krčki jezik, odnosno hibrid *kranjsko-slavenskoga*, *latinskoga* i *talijanskoga*, posebno izražen u selu Poljice.³⁵ Fortis se osvrće i na etnografske elemente: primjećuje kako je njihova *tugaljiva* seljačka nošnja izrađena od grube vrste crnog sukna te sastavljena od dolame te para dugačkih, širokih hlača koje sežu do pola noge; a prizor tako odjevenih okupljenika ocjenjuje izrazito sjetnim.³⁶ Kao dominantnu osobinu otočana - čija je primarna djelatnost poljoprivreda - ističe lijenost, koja je ujedno i potencijalni uzrok loših arhitektonskih ostvarenja, ruševnih kuća i neprimjerenog zbrinjavanja otpada³⁷. Fortis osobito zamjera Krčanima što mimo propisanih zakona, prodaju ulje, smokve, bajam i ribe izvan mletačke države,³⁸ nesvjestan ili pak ciljano prešućujući činjenicu da je to izravna posljedica mletačkih restriktivskih odredaba - uvođenja dvostrukih carinskih pristojbi te proizvoljnog formiranja cijena - koje su bitno reducirale potencijale otočne trgovine.

Prije dolaska pod venecijansku vlast Krk je bio feud Frankapana - tiranske obitelji koja je uvela raskalašenost i raspusnost kao temeljne osobine otočkog stanovništva, još uvijek neiskorijenjene. Ivan VII. Frankapan bio je posljednji samostalni krčki knez koji je, pod pritiskom vlastitih podanika i mađarskog kralja, bio primoran rezignirati 1480. godine, nakon čega kneštvo preuzima Serenissima³⁹.

Mletački dužd, koji je između ostalog, uživao i vrhovnu vlast u crkvenim pitanjima - ostvarujući pravo na biranje vjerskih povlaštenika - zbog svoje odsutnosti nije mogao pravovremeno intervenirati u slučaju sve frekventnijih realizacija neurednog svećenskog ćudoređa, a službenici nadležni za ta pitanja zanemarivali su tu problematiku, nerijetko i svjesno iskorištavajući neprilike koje ista izaziva. Kao reprezentativan primjer devijantnosti crkvenih struktura

34 Usp. *ibid*, 281 - 282.

35 Usp. *ibid*, 283.

36 Usp. *ibid*, 285.

37 Usp. *ibid*, 282.

38 Usp. *ibid*, 288.

39 Usp. *ibid*, 283.; Ozren KOSANOVIĆ, „Družine i potknežini knezova Krčkih na Krku (od 1260. do 1480. godine)”, u *Povijesni prilozi* sv. 35, br. 50 (2016.): 234., prema: Vjekoslav KLAJIĆ, *Krčki knezovi Frankapani*, Zagreb: Izdanje Matice hrvatske, 1901., 273, 276 - 292.; Borislav GRGIN, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb: Ibis grafika, 2002., 143 - 151.; Petar STRČIĆ, „Frankapan Ivan VII. ml. Krčki”, u: *Hrvatski biografski leksikon* sv. 4 (E-Gm), Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998., 412.

pritom navodi svećenika, koji optužen za razdjevičenje, najavljuje ponavljanje spomenutog čina te dobrovoljno isplaćuje dvostruki iznos novčane kazne kako bi ujedno i podmirio budući prekršaj. Monsinjur Zucceri, krčki biskup, prema riječima padovanskog putopisca, nije u mogućnosti obavljati svoju dužnost eliminacije ovakvih i sličnih prijestupa zbog stalnih pritisaka i otpora stanovništva, međutim, bilježi parcijalan uspjeh u *dobronamjernom* i *revnom* nastojanju oko iskorjenjivanja grčkog praznovjerja, koje bilježi sve veću zastupljenost, unatoč tome što na otoku ne djeluje nijedan svećenik pripadajućeg obreda.⁴⁰ Zanimljivo, iako detektira nesolventnost mletačkih svjetovnih i crkvenih vlasti, talijanski polihistor istu odbija kritizirati, pri čemu, smatram, prisutne oblike devijantnog ponašanja implicitno pripisuje otočkom mentalitetu.

Grad Krk, koji, prema Fortisu, u vrijeme ekspedicije broji oko 1500 stanovnika, podignut je na lokalitetu antičke Curicte, što sugeriraju brojni stupovi, krovni vijenci te epigrafski spomenici, a nemar lokalnog stanovništva za arheološke spomenike autor snažno osuđuje te pripisuje općoj neprosvijećenosti i gotovo nepostojećem obrazovanju⁴¹. Kao drugi antički grad otoka izdvaja Fulfinion - napušten ili uništen lokalitet u blizini Male luke kojeg je prethodno spomenuti biskup slučajno otkrio dok je tražio utočište od olujnog nevremena - čiji vrhunac razvoja smješta u I. i II. stoljeće nove ere, i to na temelju analize pronađenih dijelova stupova izgrađenih od grčkog mramora, odnosno granita.⁴²

Uz spomenute antičke lokalitete, Fortis se osvrće i na *glavna sela* otoka - Omišalj, Dobrinj, Vrbnik i Bašku. Iako poistovječeni sa selima, činjenica je da su, još po srednjovjekovnoj upravnoj podjeli, uživali status kaštela, te ih se zbirnim apelativom *universitas castrorum insule Vegle* diferenciralo od teritorija Grada.⁴³ U Omišlju, u čijoj se neposrednoj blizini nalazi antički grad Fulfinum,⁴⁴ autor ne pronalazi ništa vrijedno pozornosti, jednako kao i ostali izvjestitelji iz toga kraja koji ga smatraju beskorisnim jer postojeća vojna posada zbog dotrajalih zidina ne može pružiti ozbiljniji otpor pri neprijateljskom napadu⁴⁵. Međutim, kao njegovu najveću manjkavost autor ističe *sramotno praznovjerje* i *neznanje popova* koji su mu pokazali dva komada vrbova drveta koje smatraju ostacima Mojsijevog štapa te navodne karike s lanca kojima je Sveti Petar bio vezan u tamnici.⁴⁶

40 Usp. *ibid*, 283.

41 Usp. *ibid*, 282.

42 Usp. *ibid*, 283 - 284.

43 Usp. Danko ZELIĆ, „Nastanak urbanih naselja na otoku Krku”, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti sv. 2, br. 17* (1993.): 7., prema: Šime LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1868., 219 - 233.; Mihovil BOLONIĆ, Ivan ŽIC ROKOV, *Otok Krk kroz vijekove*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1977., 19 - 24.; Nada KLAJIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb: Globus, 1990., 16.

44 Antički se grad nalazi na drugoj strani Omišaljskog zaljeva, u uvali Sepen, gdje su pronađeni arheološki ostaci urbanog središta. Usp. Mirko MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2005., 154.

45 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 108.

46 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 285.

Opisujući Dobrinj, slavan po ljepoti i podatnosti žena, autor potvrđuje sud suvremene historiografije - koja ga karakterizira kao najsiromašniji krčki kaštel te stoga i jedini neopasan zidinama⁴⁷, zbog čega je, uostalom, u više navrata opljačkan i spaljen - navodeći kako čak i kneževska vila Frankopana predstavlja prebivalište nedostojno obrtnika. Financijska je bijeda sveprisutna i među *dronjavim i jadnim* klerikalnim predstavnicima, koji su prisiljeni baviti se najnižim zanimanjima poput postolarstva i bačvarstva, a ujedno i kontinuirano vlastitim primjerom propagiraju nedoličan i nećudoredan način života, kojeg ni sam biskup nije u stanju iskorijeniti⁴⁸.

Na Vrbnik - kojem nanovo uskraćuje status urbanog centra, odnosno kaštela - Fortis se osvrće referirajući se prije svega na njegovu glagoljašku tradiciju. Naime, iako spomenuto naselje egzistira kao glavno uporište glagoljaštva, o čemu svjedoče brojne arhitektonske interpolacije čak trideset sakralnih objekata⁴⁹, autor bilježi slabo poznavanje pripadajuće tradicije i staroslavenskog jezika: *Danas glagoljske knjige moraju ležati u knjižnicama kao puki neobični predmeti, jer jedva ima koga tko ih može glatko čitati, čak i u mjestima gdje se služba vrši na tom jeziku; pa ako se i dogodi te se nađe netko tko zna čitati to pismo, pouzdano nema nikoga tko mu razumije značenje*⁵⁰. Talijanski poligraf hrvatsko svećenstvo ocjenjuje kao izrazito praznovjerno, budući da *popovi u Vrbniku, koji imaju dužnost skupljati desetinu i čuvati crkvu, moraju spavati pod trijemom otvorenim sa svih strana i pokraj zvonika, od Jurjeva dana do Miholja, da bi u svaki čas bili spremni otjerati gradonosne oblake zvonjavom zvona; ako nevrijeme potraje, njihova je dužnost izaći na otvoreno gole glave i zaklinjati ga*⁵¹ te ironijski - u maniri prosvjetiteljskog racionalizma - zaključuje kako *nigdje zvona ne zvone češće nego ovdje, i nigdje ne udara češće grom o zvonik*⁵², ukazujući na besmisao takvih primitivnih uvjerenja.

Baške žitelje atribuirao kao marljive i vješte domaćine, a posebno se osvrće na kakvoću njihova vina - koju u skladu s vlastitim prirodoslovnim znanjima - argumentira tankim i šljunkovitim tлом te osunčanim ravnicama. Također, zbog stalnog priljeva Senjana i Krčana koji u jesenskim mjesecima *dolaze uživati u divotama krajolika*⁵³ - te se pritom nerijetko odlučuju za Bašku kao stalno prebivalište⁵⁴ - naziva ju *hrvatskom Brentom*⁵⁵.

---

47 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 108. Tada, naime, vijenac dobrinjskih kuća čini vanjski bedem naselja. Usp. Mirko MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 153.

48 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 285.

49 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 109.

50 FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 285.

51 Ibid, 285 - 286.

52 Ibid.

53 Ibid, 286.

54 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*; 86, 107.

55 FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 286.

3. 1. 3. Otoci Cres i Lošinj⁵⁶

Alberto Fortis *Pjesmu o Argonautima* Apolonija Rođanina ocjenjuje najvjerodostojnijim izvorom za proučavanje najranije povijesti ovih otoka⁵⁷ te, iznoseći priču o ekspediciji mitoloških mornara, zaključuje kako su ondašnji gostoljubivi i čestiti otočani složno kooperirali s njihovim suparnikom Apsirtom, kojem su pružili utočište⁵⁸. Smještajući Cres i Lošinj u mitološki narativ, Fortis ih, smatram, verificira u historijskom smislu, budući da u prosvjetiteljskom razdoblju - posredovanjem humanističke paradigme renesansnog perioda - legitimacija putem antike kao civilizacijskog ishodišta postojeće zapadnoeuropske kulture egzistira kao mjerodavno sredstvo utvrđivanja vrijednosti pojedinih identiteta⁵⁹. Na Apsirtide su tijekom narednih stoljeća naizmjenično polagali pravo kako Histri tako i Liburni, nakon čega, oko 359. godine Rima, potpadaju pod vlast Adrijanaca, a potom - kako Fortis navodi, pozivajući se na Lučića - i samih Rimljana. Oni, nakon zauzimanja sjevernog dijela istočnojadranske obale, na Cresu uspostavljaju manje anglomeracije antičkih naselja, pri čemu utvrđeni Osor predstavlja središte čitavog Kvarnera, međutim, proces romanizacije nije bio odveć rapidan.⁶⁰ O potonjem polihistor ne nalazi nikakvog jasnog spomena ni kod jednog autora pripadajućeg razdoblja, a u potpunosti izostaju i materijalni nalazi koje je, pretpostavlja, nagradila *slaba kultura* u kojoj su otočani dugo vremena živjeli.⁶¹ Pretpostavljam da se taj dugi period kulturne inferiornosti odnosi na ranosrednjovjekovni period u kojem autor detektira grčku, ugarsku, saracensku te bansku, odnosno slavensku upravu nad otočkim područjem⁶², budući da ona reprezentira one narode i političke konstrukte koji, u ukupnosti historijskih pojavnosti od spomenutog perioda pa sve do prosvjetiteljskih strujanja u XVIII. stoljeću, sukladno elaboriranom fenomenu orijentalizma, reprezentiraju opoziciju *europskim kulturnim narodima*, koji se nameću kao legitimni i apsolutni arbitri duha⁶³.

Otočje je, naime, dokinuvši bizantsko vrhovništvo, u X. stoljeću priključeno hrvatskoj državi, nakon čega ga zauzima Venecija.⁶⁴ Putopisac,

56 Ova se dva otoka obrađuju zajedno, budući da ih Fortis smatra jednim jedinstvenim, što nije neutemeljeno. Naime, Lošinj je zapravo južni nastavak Cresa, odvojen od njega tek umjetno prokopanim morskim kanalom još u liburnskom periodu. Antički su ih zemljopisci također integrirano promatrali, nazivajući ih, zajedno s okolnim školjevima, Apsirtidi. Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 134. a ujedno i čine otočnu skupinu Apsirtida.

57 Alberto FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinj*, prev. Dubravko Balenović, Split: Književni krug, 2014., 59.

58 Ibid, 85.

59 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 103.

60 Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 125. Iako je tadašnje liburnijsko područje bilo organizirano kao općine s *ius Latii* - pri čemu su vrhovni magistrati stjecali rimsko građansko pravo po završetku službe, dok su ostali građani imali pravo sklapanja pravnih poslova rimskog civilnog prava (*ius commercium*) - domaće je stanovništvo i u narednim stoljećima rimske vlasti zadržalo neke nerimske značajke. Usp. Lujo MARGETIĆ, *Istra i Kvarner: izbor studija*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta, 1996., str. 105 - 110.

61 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinj*, 93 - 94.

62 Usp. ibid, 95.

63 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 111.

64 Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 126.

međutim - zbog, kako sam tvrdi, nekonzistentnosti izvora kojima raspolože, što vidi kao posljedicu barbarstava - ne može sa sigurnošću utvrditi je li to bilo u X. ili XI. stoljeću.⁶⁵ Od tog perioda do XIV. stoljeća, Cres i Lošinj pod mletačkom su ingerencijom, nakon čega ulaze u sastav države hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Anžuvinca, a potom, 1409. - kada dužd obaviještava Vijeće da je Republika preuzela otoke te da će se, budući da ga smatra svojim posjedom, prema otočanima odnositi kao prema svojim podanicima - ponovno ulaze u sastav *Serenissime*. Pritom se ukida tamošnja kneževina čiji je vladar vlast zadobio feudalnim pravom te umjesto kneza takvih prerogativa postavlja se mletački kneza administrator, predstavnik državne vlasti⁶⁶. Padovanski prosvjetitelj negira Lučića koji, prema njemu - *iz zlobe* letimice - tvrdi da su knezove često birali Mlečani, a ne otočani, te spominje kako su stanovnici Cresa i Lošinja, nakon ukidanja regule o nasljednom kneštvu, preklinjali *Serenissimu* da im svake dvije godine šalje predstavnike svoje vlasti.⁶⁷ Ne ulazeći u historijsku ispravnost ove tvrdnje, ovakav je diskurs, smatram, reprezentativan primjer mitološke konstrukcije odanog Slavena, zahvalnog venecijanskog podanika koji adorira nametnutog mu gospodara - koju Rapudić detektira u talijanskoj književnosti⁶⁸ - te je kao takva nesumnjivo u službi legitimacije venecijanske ideologije imperija.

Nerazvijenost, siromaštvo i minoran ekonomski kapacitet opće su karakteristike kojima padovanski redovnik opisuje otočiće koji okružuju Cres i Lošinj - Čutin, Zeča, Unije, Sveti Petar, Canidole - pri čemu posebno ističe onaj najsnažniji u gospodarskom i demografskom smislu, Susak, koji broji svega tristo stanovnika⁶⁹. Iako gospodarski napredniji od svih spomenutih, *nevjerojatno prljavi* otočani svejedno žive poprilično neugledno - koncentrirani uglavnom na području Gornjeg Sela⁷⁰, stanuju u bijednim kolibama koje Fortis poistovjećuje s jazbinama, budući da ne izgledaju dostojne toga da u njima boravi ljudsko biće⁷¹.

Fortis na otočkom području detektira *predrasude, budalasta vjerovanja i praznovjera*⁷² koja inauguriraju kasnije, tijekom XIX. stoljeća, implementiranu motiviku talijanskih prekojadranskih diskurzivnih oblika, utjelovljenu u percepciji hrvatskog povijesnog prostora kao spoznajno drugačijeg, u kojem fantastično, jezovito i iracionalno predstavlja integralni element pučke svakodnevice⁷³. Fantastična vjerovanja u vampire te *more*, vještice - koje, pretvorivši se u crnu mačku, sišu muška prsa, odnosno djecu, zbog čega se nad novorođenčadi stražari četrdeset dana, pazeći pritom da im se ne približi kakva

65 Usp. FORTIS, Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju, 97.

66 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 79.

67 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 97.

68 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 117.

69 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 106.

70 Usp. *ibid.*

71 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 275.

72 *Ibid.*, 343.

73 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 119.

mačka - kao i vješce *markodlake* - koji opsjedaju malu djecu zbog čega dolazi do intervencije *Chersinki*, koje putem blagoslova, čarobnih riječi, misterioznih znakova te izravnog podrigivanja otklanjaju čari - Fortis naziva laponskim, odnosno kalmičkim običajem.⁷⁴ Budući da potonja kultura podrijetlo vuče iz zapadne Mongolije, čije je stanovništvo u zapadnoeuropskom diskursu percipirano kao divlje i barbarsko, a u autoru suvremeno doba njihov način života postaje ugrožen dolaskom ruskih kolonista poljodjelaca u XVIII. stoljeću⁷⁵, može se uočiti svojevrsna korelacija koju spomenuta asocijacija uspostavlja s aktualnim odnosom Mlečana i hrvatske obale - upražnjavanje primitivnih egzistencijalnih formi producira nužnost kolonizacijske intervencije, koja paternalistički detektira elemente lišene civilizacijskih procesa te konstruira kontrolne mehanizme koji će iste eliminirati, odnosno pripadajuće resurse prenamjeniti u svrhu vlastitog, prije svega ekonomskog, prosperiteta.

Iako, kako tvrdi, ljut zbog takve zloupotrebe tradicije, odnosno kontinuiranog upražnjavanja primitivnih kulturnih obrazaca, narativ o fantastičnim pojavnostima - čega vjerojatno i sam nije nesvjestan - posjeduje potencijal za povoljniji prijem djela jer zadovoljava interes europske publike koja, sukladno tendencijama *rusoovskog naturalizma* i *romantičarskog filoslavizma*⁷⁶, iskazuje zanimanje za egzotično i barbarsko. Također, valja spomenuti kako autor napominje da vjerovanje u fantastične pojavnosti nije rezervirano samo za ovo područje, već je karakteristično za mnoge predjele, čak i za *prijestolnicu*, u čijim *najudaljenijim uličicama* noću, prema tvrdnjama nekih, hara *pesariol* te guši ljude⁷⁷.

Grad Cres, glavni grad istoimenog otoka, središte guvernera i sjedište svećenika, antičkog je podrijetla o čemu svjedoče, prema Fortisu, Ptolomej i Plinije.⁷⁸ Stanovništvo čak i uslijed sveopće kvarnerske depopulacije kontinuirano bilježi rast, kako zbog unutarnjih razloga tako i zbog mehaničkog priljeva novog stanovništva⁷⁹, najvjerojatnije Hrvata - koji uspješno kompenziraju relativno visoku stopu mortaliteta većinski uzrokovanu dizenterijom. Spomenuto, rezultira proširivanjem urbanih središta⁸⁰, reduciranim brojem osiromašenog stanovništva, ali i uspostavom slavenskog, odnosno hrvatskog, kao dominantnog jezika, koji u svojoj ne nezgrapnoj formi, prema putopiscu, bilježi znatne analogije s grčkim vokabularom te sintaksom⁸¹. Navedena Fortisova zapažanja egzistiraju kao povijesna činjenica - dok onodobna crkvena statistika te otočna toponimija upućuju na zaključak kako je većina stanovnika Cresa bila hrvatskog podrijetla; izvješće creskoga

74 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 343 - 347.

75 „Kalmici”, *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29985> (zadnji pristup: 30. lipnja 2019.)

76 RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 123.

77 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 343.

78 Usp. *ibid*, 113 - 115.

79 Usp. *ibid*, 117.

80 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*; 96, 99.

81 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 121.

kneza iz 1675. godine, koje navodi kako se na svim sjednicama otočkoga vijeća govorio hrvatski, eliminira svaku mogućnost supremacije talijanskih idioma.⁸²

Padovanski redovnik uviđa da Crešani, za razliku od stanovnika susjednih predjela, nisu odrpani i prljavi, te da su odjeveni u karakteristične nošnje izrađene od crnog sukna - kao i većina Ilira, koja to nasljeđuje od svojih skitskih predaka.⁸³ Njegovanje starih običaja i društvenih vrлина poput ljubaznosti prema gostima, pravednosti i samilosti za njega predstavlja urođenu, dvotisućljetnu specifičnost ilirskog naroda, što oprimjeruje i svjedočanstvom najstarijeg pjesnika geografa: *I kako se priča, ti su ljudi odličnih zakona, pravde prijateljske i ljubaznosti prema gostima*⁸⁴. Primjećuje kako ih krasi izrazita marljivost kojoj se uče još od malih nogu - pučani se, naime, odmalena bave ribolovom, obrađuju zemlju te vode stoku u ispašu - a žene krasi specifičan trgovački duh i radišnost, budući da i one najimućnije, prezirući dokolicu, rano ustaju i ne zaziru od domaćinskih poslova.⁸⁵

Obitelji Colobis, Bocchina, Moise, Zambelli i De Petris autor navodi kao najutjecajnije, pri čemu kao posebno znamenitu ističe ovu potonju, iz koje potječe Francesco Patrizio⁸⁶, filozof i polihistor iz XVI. stoljeća. Njegovo stvaralaštvo Fortis poprilično iscrpno elaborira, naposljetku zaključujući kako se radi o čudu znanja - znanstveniku koji bi, da je rođen nešto kasnije, uz malo više stvaralačke slobode, bio *neugasli lučonoša oživljene filozofije* - čija intelektualna produkcija posjeduje realni kapacitet za potpunu eliminaciju praznovjerja i općeg prosvjećivanja pučanstva.⁸⁷ Izostanak potonjeg predstavlja ozbiljan gradski problem, obrazovanost stanovništva je na vrlo niskoj razini i vjerojatno je upravo nepostojanje javne škole razlog svojevrsne neukrotivosti stanovništva.⁸⁸

Autor zamjera općenito prevelik broj klerikalnih dužnosnika, a pritom upućuje i na beskorisnost čak dvjesto kapelica, odnosno crkava grčkog obreda - pretežno golih, jadnih i ruševnih, u kojima se misa rijetko kad služi, te bi stoga bile korisnije kao prenočište strancima, budući da javnog smještaja ionako nema - te kritizira duboko ukorijenjeno praznovjerje pripadajuće vjerske zajednice, koja je snažno privržena *nezamislivo ružnim* kamenim i drvenim statuama naslovnih svetaca.⁸⁹ Posljednji je problem onaj gradske čistoće, neodržavanja i

---

82 Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 128.

83 Usp. *ibid.*, 117 - 118.

84 *Ibid.*, 120.

85 Usp. *ibid.*, 119.

86 Talijanizirana varijanta imena Frane Petrića (Cres, 1528 - Rim, 1597), profesora filozofije u Ferrari i na rimskoj Sapienzi. On je, objedinivši dostignuća renesansnih mislilaca, razvio vlastiti sustav filozofije prirode i znanosti u duhu platonsko-novoplatonske tradicije - elaboriran u djelu *Nova sveopća filozofija (Nova de universis philosophia)*, 1591) - kontrirajući pritom skolastičkoj peripatetici. Njegovo je djelo ugrađeno u temelje hrvatske i svjetske filozofske i znanstvene misli, a utjecao je i na mislioce XVII. stoljeća (Hobbes, Descartes, Newton, Vico). Usp. „Petrić, Frane”, *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47943> (zadnji pristup: 27. studenog 2019.)

87 Usp. *ibid.*, 335.

88 Usp. *ibid.*, 121.

89 Usp. *ibid.*, 115.

izostanka inicijative za redukcijom neugodnih mirisa koji su rezultat prljavog naroda, odnosno njegovog nemara pri održavanju lokalnog zaljeva i bazena u kojima se sakupljala kišnica⁹⁰.

Osor, za Fortisa, predstavlja jedini creski grad koji čuva uspomene svoje slavne prošlosti. Iako u prijašnjim vremenima imućan i napučen, sada - kao *strvina od grada*, koja broji svega dvjesto pedeset stanovnika, a vjerojatno još i više napuštenih i razrušenih kuća - bilježi demografski slom, nepovratno izgubivši biskupski naslov - koji je uživao još od Budimira, *prvog dalmatinskog kršćanskog kralja*⁹¹ - te upravne funkcije nad okolnim otočjem⁹². Naime, relativno visok stupanj autonomije koji mletački knezovi nakon 1409. godine dopuštaju administraciji creskih općina ugrožavaju upravni primat Osora, uspostavljen još u antičkom periodu, te postupno dolazi do eliminacije njegovih urbanih funkcija. Nakon što su se kneževi, iselivši se iz osorskog dvora, stacionirali u Cresu, potonji postaje administrativno središte otoka, usprkos daleko skromnijoj urbanoj prošlosti.⁹³

Talijanski polihistor tvrdi da je razlog prirodno uvjetovanih depopulacijskih procesa kužna zaraza koja je nastala kao posljedica neadekvatnog održavanja bazena u kojima su se, u blizini gradskih zidina, sakupljale oborinske vode.⁹⁴ Neznanje, nemar, siromaštvo i nedovoljan broj radno sposobnog stanovništva, smatra, samo su dodatno intenzivirali postojeći problem koji se mogao riješiti izgradnjom odvodnog sistema. Zanimljivo je razmatranje epidemije, uvjereni kako je razlog pošasti nedovoljan prodor vjetra zbog susjedne planine, žitelji su pospješili izumiranje vlastitog grada.⁹⁵

Padovanski prosvjetitelj lokalno stanovništvo naziva *bijednim i kukavnim čoporom* potomaka nekad uzornih kršćana, lišenom valjanog apostolskog primjera koji bi im - putem skromnije financijske pomoći i velike količine iskazane ljubavi i pažnje - mogao asistirati pri sprečavanju daljnjeg širenja kužne zaraze.

Autor također ističe praktičnu besmisao *Božjih nadarbina* i *svete rente* te sugerira njihovu prenamjenu u svrhu sveopćeg boljitka naroda, kojem ta sredstva, tvrdi, s punim pravom i pripadaju. Pritom detektira i izostanak bilo kakve inicijative svjetovne vlasti oko uspostavljanja pravednijih društvenih odnosa te otvoreno proziva imućnije pojedince - koji, uz asistenciju zastarjelih zakonodavnih okvira, uživaju u postojećim dobrima, ne poduzimajući pritom nikakve mjere kako bi unaprijedili životni standard svojih sumještana.⁹⁶

90 Usp. ibid, 117.

91 Ibid, 109.

92 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 97.

93 Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 127, 129.

94 Jednu je takvu epidemiju zabilježila i isprava iz 1361. godine, koja ujedno i svjedoči o tome kako je taj nalet kuge prepolovio osorsko stanovništvo. Generalno, često izbijanje epidemija kuge i malarije snažno doprinose spomenutim procesima minorizacije urbanih funkcija Osora. Usp. ibid, 127.

95 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 107.

96 Usp. ibid, 107 - 109.

Potonje - budući da sintagma *imućniji pojedinci* podrazumijeva plemstvo, odnosno pripadnike mletačkih patricijskih obitelji, jer se kao Hrvati deklariraju samo pripadnici šireg puka, konkretno težaci i manji dio građanskog sloja⁹⁷ - sugerira visoku razinu Fortisove empatije spram osorskog stanovništva, ali i predstavlja prvi kritički osvrt na mletačku vlast, koji je inače nesklon izricati, redovito ističući stanovništvo kao uzrok svih ekonomskih i političkih problema⁹⁸. Iskazano suosjećanje može predstavljati produkt autorovog razumijevanja objektivno, za Osor, nepovoljnih historijskih procesa, ali i osobnih prijateljskih afekcija prema Mateju Soviću - osorskom arhiđakonu i profesoru staroslavenskog jezika na učilištu Propagande u Rimu, te njegovom glavnom informatoru za pripadajuće pismo, kulturu i književnost⁹⁹ - čiji su mu intelektualni i duhovni potencijali mogli poslužiti kao indikatori prosvjetiteljskog kapaciteta lokalnog stanovništva, budući da je aktualno stanje takvo da u Osorana, nevjštih u kojem god zanimanju, *ljekarnik, ujedno i odvjetnik, a liječnik, ore zemlju*¹⁰⁰.

Fortis detektira ekonomske potencijale Velog Lošinja, naselja kojem broji otprilike 1500 stanovnika. Navodi kako ono ima *mnogo pomorskih kapetana* - aludirajući vjerojatno na implikacije razvoja brodogradnje, koja svoj zamah ostvaruje upravo tijekom XVIII. stoljeća, kada mjesto broji čak pet brodogradilišta¹⁰¹ - te spominje tvornicu rozolija koja *uopće ne zaostaje za onim mnogo poznatijim iz Dalmacije*¹⁰². Krase ga, kako tvrdi, dobro građene kuće, a kvalitetna arhitektonska rješenja stambenih objekata primjećuje i na Malom Lošinju - gdje kuće s pripadajućim vrtovima, raspoređene oko luke, po uzoru na španjolski model, svojim rasporedom čine dražestan amfiteatar. Spomenutom naselju broji oko 1700 stanovnika te navodi kako je August ondje nekoć bio prezimio sa svojim brodovljem - što sugerira ime pripadajuće luke, Valle d' Augusto. Ribarstvo i pomorstvo ističe kao najdominantnije gospodarske djelatnosti, a u ratarstvu pak, primjećuje, stanovništvo ipak nije toliko vješto poput Cresana. Fortis tvrdi kako se generalno radi o prljavom i negostoljubivom narodu, koje ne zna adekvatno ugostiti stranca, s posebno gnjusnim pomlatkom zbog boginja koje su im izobličile izgled, i kršnim ženama koje nose ogromne terete na glavi.¹⁰³

Pritom izdvaja i Lubenice te Beli, sela malog značaja, čije je žitelje nekad krasila plemenitost, te ističe kako se tamošnje bogoslužje vrši na slavenskom jeziku,¹⁰⁴ što i ne čudi, budući da glagoljica u tom periodu uistinu predstavlja dominantno pismo čak i u notarskim knjigama cijelog lošinjskog, ali i dobrog dijela creskog područja¹⁰⁵.

97 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 124.

98 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 85.

99 Usp. BRATULIĆ, „Predgovor”, u FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 28.

100 FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 105.

101 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 113.

102 FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 109.

103 Usp. *ibid*, 111.

104 Usp. *ibid*, 111 - 112.

105 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 111.

Za druge *bijedne* otočke zaseoke konstatira kako nisu vrijedni spomena, ali ne propušta opisati pučane - grubo, mršavo i glupo stado ružnih, siromašnih i lijenih ljudi bez vještina i kruha, koji, iako dobre ćudi, izgledaju kao da će lakše izazvati strah nego privrženost i poštovanje - kao ni jadne i loše uzdržavane crkve, koje se od staje razlikuju samo po oltaru i bijednom zvoncu.¹⁰⁶

3. 1. 4. Otok Rab

Otok Rab, koji u Fortisovo vrijeme broji oko 3000 stanovnika - što potvrđuje i službeni popis iz 1778. godine¹⁰⁷ - slabo je poznat antičkim geografima, premda se na njemu nalaze ostaci drevne Arbe. Iako isti spominju i Colentum, njegove ruševine Fortis nije pronašao, već je samo na licu mjesta detektirao nekakvo sklonište iz barbarskog doba, kojeg su, poprilično neugledno, izgradili *strah i mlitavost otočana*. Ustanovivši da se *krševitiji, neplodniji, hladniji i vjetrovitiji položaj, čak usred ljeta, ne može naći*, te uočivši konfuznu fortifikaciju, priprosta vrata, neadekvatnu obradu svakog pojedinog kamena te izostanak epigrafskih svjedočanstava, definitivno odbacuje mogućnost da *bi razboriti ljudi ondje osnovali stalno prebivalište* te zaključuje da bi, u slučaju da je Rabljanin, radije potražio neko drugo mjesto stanovanja, neko koje bi više služilo na čast vlastitim utemeljiteljima.¹⁰⁸ Navedeno, prema Markulinu, ne samo da implicira barbarstvo lokalnog neromanskog stanovništva, već i deficit kognitivnih kapaciteta potrebnih za selekciju adekvatnog prebivališta, što u konačnici sugerira intelektualnu superiornost antičke civilizacije, dovoljno razborite da spomenuti lokalitet ocijeni neprikladnim za naseljavanje.¹⁰⁹

Autor potom prelazi na opis grada Raba, koji započinje konciznom povijesnom kronologijom: za vrijeme Carstva bio je prebivalište mnogih kulturnih osoba, što sugeriraju brojni epigrafski spomenici¹¹⁰, a kasnija mu stoljeća, jednako kao i susjednim krajevima, donose nevolje i pustošenja, koje dostojanstveno podnosi; nakon čega, iako ispod mađarske krune, dolazi pod vlast mletačkih feudalaca; a naposljetku, svojevrijedno, i pod neposrednu upravu Mletačke Republike.¹¹¹ Naime, antička je Arba - koja je za vrijeme spomenutoga cara zadobila status rimskog municipija¹¹² - u VI. i VII. stoljeću bila suočena s naježdama Slavena, a dvjesto godina nakon dolazi pod vlast

106 Usp. FORTIS, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, 113.

107 Fortisova procjena glede broja stanovnika je točna, budući da je otok, prema spomenutom popisu, zajedno s imanjima na Pagu, imao 3 692 stanovnika, što čini 0,2 % stanovništva Republike. Usp. Dušan MLACOVIĆ, *Plemstvo i otok: pad i uspon rapskoga plemstva*, Zagreb: Leykam international, 2012., 54.

108 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 258.

109 Usp. Nikola MARKULIN, „Priatelj našega naroda”: Prikazbe Drugoga u djelu *Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa*”, *Povijesni prilozi sv. 38, br. 38* (2010.): 226.

110 Govoreći o kamenim natpisima, Fortis se vjerojatno referira na one koje je povijesna znanost dosad već podvrgnula raščlambi: jedan koji spominje kule i bedemi podignuti oko grada na nalog Oktavijana Augusta; drugi kao svjedočanstvo izgradnje vodovoda pomoću izdašnih sredstava dvojice imućnih građana; treći iz 165. godine poslije Krista putem kojeg se veliča car Marko Aurelije, vjerojatno zbog toga što je municipij zadužio nekim dobrim dijelom. Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 157.

111 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 258.

112 Usp. MARGETIĆ, *Istra i Kvarner: izbor studija*, 63.

Bizantskog Carstva.¹¹³ Iako nominalno u ingerenciji hrvatskih, odnosno hrvatsko-ugarskih vladara, Rabljani su u više navrata tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka sklapali ugovor s mletačkim duždem,¹¹⁴ sve dok se 1409. nisu dobrovoljno dobrovoljno pripojili *Serenissimi*, koja je otada kontinuirano sve administrativne službenike, uključujući i gradskog kneza, birala na svom matičnom teritoriju.¹¹⁵

Fortis se zatim osvrće na problem rapskog klerikalnog uređenja te zaključuje kako broj stanovnika i količina redovničke infrastrukture - tri fratarska i isto toliko koludričkih samostana - nisu proporcionalni. Ukazuje na prevelik broj crkvenih dužnosnika, smatrajući kako njih šezdeset predstavlja preveliko financijsko opterećenje za građane,¹¹⁶ iako se pritom kritički ne osvrće na djelatnost monsinjora Giannantonio dall' Ostije, glavnog duhovnog autoriteta, jedinog nadležnog za ta pitanja.

Kao najveće gradske znamenitosti Fortis ističe upravo relikvije: glavu Svetog Kristofora - rapskog zaštitnika koji je, prema legendi, u tri navrata spasio grad od ugarske okupacije¹¹⁷ - te glave dječaka Sidraka, Mizaka i Abdenoga, koje se, pohranjene u svetištu pod stalnim nadzorom četiriju glavna plemića, štuje s velikom pobožnošću. U akte iznimnog značaja ubraja pak gradsku dokumentaciju, konkretno nagodbu uz XII. stoljeća kojom se Rab obećaje mletačkom duždu Otonu Orseolu.¹¹⁸

Iako je Rab prebivalište mnogih plemićkih obitelji - Dominis, Galzinga, Nemira, Spalatini, Zudenighi - putopisac zaključuje kako je grad daleko od tog da bi bio bogat ili dovoljno napredan, ponajprije zbog glupog, lijenog i besposlenog naroda, koji propušta adekvatno iskoristiti postojeće poljoprivredne resurse¹¹⁹. Osim toga, posebno je kritičan prema lošem i traljavom ribolovnom sektoru, budući da Rabljani, kao i sva ostala Dalmacija, ribu radije prodaju strancima nego Mlečanima.¹²⁰ Ovaj okvirni gospodarski prikaz rapskog teritorija ne uspostavlja koliziju s povijesno verificiranim faktima - naime, od XVI. stoljeća pa sve do propasti Mletačke Republike 1797., ekonomija uistinu jest nerazvijena, poljoprivreda je dominantno ekstenzivna, a rapska se elita, s obzirom na akumulaciju moći i kapitala, može usporediti tek s *onom manjih starih dalmatinskih i istarskih gradova te s kontinentalnim nižim plemstvom*, što Grad ozbiljno onemogućuje u uspostavi bilo kojeg oblika utjecaja na regionalnoj razini.¹²¹

Pritom - bilo zbog neznanja ili podilaženja političkim autoritetima - izostavlja spomenuti kako je ta praksa ribolovaca vjerojatno bila iskaz revolta

---

113 Usp. MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje: stanovništvo i naselja*, 158 - 159.

114 Usp. ibid, 161 - 162.

115 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*, 79.

116 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 258.

117 Usp. MARGETIĆ, *Istra i Kvarner: izbor studija*, 175 - 188.

118 Usp. ibid, 259 - 260.

119 Usp. ibid, 260 - 261.

120 Usp. ibid, 261.

121 Usp. MARGETIĆ, *Istra i Kvarner: izbor studija*, 201 - 202.

spram već spomenutih udvostručenih carinskih pristojbi te postroženih restriktivskih i kontrolnih mjera pri izvozu, koje su omogućile Veneciji da prema vlastitom kriteriju formira otkupni iznos robe, što je minimaliziralo financijsku dobit otočkih ribolovaca do te mjere da producira rasap trgovinske djelatnosti¹²². Shodno tome, ne samo da izostaje svaka kritika uprave, već gotovo glorifikatorski opisuje glavnog predstavnika izvršne mletačke vlasti u Rabu, kneza i kapetana Tommasa Barozzija, koji s *najvećim dostojanstvom, pravednošću i mudrošću* obnaša svoju funkciju te će u *srcima čestitih građana o njemu ostati duga uspomena*¹²³. S druge strane, budući da raspušteni način života žitelja kolidira s ekonomskim interesima metropole, Fortis ističe netrpeljivost prema načinu na koji pristupaju privredi, a posredno i njima samima, što Raspudić detektira kao stalni topički inventar tipičnih kolonizatorskih kritika, koji je dobrim dijelom uvjetovan i tada prevladavajućim filozofskim tendencijama, konkretno Montesquieovom kritikom neurednog života u despotskim društvima¹²⁴. Smatram da spomenuto nesumnjivo potvrđuje podudarnost autorove literarne tendencioznosti i imperijalističke ideologije venecijanskog prosvjetiteljstva, pri čemu se svaka detektirana manjkavost provincije interpretira kao nužnost disciplinskih zahvata te funkcionira kao legitimacija svake buduće političke intervencije.

3. 1. 5. Senj

Padovansko-mletački opat odbacuje mogućnost da je grad nastao na lokalitetu nekadašnje Senie - čije je ostatke, ponajprije one stambenih objekata i pogrebnih spomenika, detektirao tri talijanske milje dalje - zaključujući da su *razboriti stari došljaci* ispravno procijenili nepodobnost tamošnjeg terena. On negira postojanje bilo kakve fortifikacije prije XVI. stoljeća;¹²⁵ postojeća arhitektonska rješenja ocjenjuje kao neadekvatna - grad je općenito loše sagrađen, još gore popločan, a i utvrđenje je poprilično manjkavo -¹²⁶ tlo kao neprikladno za proizvodnju hrane, a ukazuje i na nestašice pitke zbog zagađenja¹²⁷.

Fortis iznenađujuće pozitivno verificira Senj kao *veoma slavan grad u povijesti* Mletačke Republike, navodeći kako je *Serenissima* zbog uskoka, ne mogavši ih pokoriti, bilježila ozbiljne teritorijalne gubitke na području Istre i južnijih predjela dalmatinske provincije. On vrlo otvoreno simpatizira uskočke ratnike¹²⁸: iskazuje želju za upoznavanjem njihovih potomaka; ističe kako njihova hrabrosti izaziva divljenje, a okrutnost prijezir; te žali jer su - zaokupljeni junačkom borbom te ubiranjem ratnog plijena i otkupnina

122 Usp. LAJIĆ, *Kvarnerski otoci: demografski razvoj i povijesne mijene*; 112, 116.

123 Alberto FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 258.

124 Usp. RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, 115.

125 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*; 273 - 274.

126 Usp. *ibid*, 273.

127 Usp. *ibid*; 274, 275.

128 Usp. Žarko MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split: Književni krug, 2011., 124.

- zanemarili bilježenje vlastitih podviga u literarnoj formi, prepustivši to talijanskim historiografima.¹²⁹

Iako su uređena lučka infrastruktura te slobodna trgovina, napose ona s Turskom, omogućili solidan razvoj gradu sa svega 7000 stanovnika, autor - detaljnije nego u slučaju bilo kojeg prethodno spomenutog grada - izlaže faktore koji su se negativno odrazili na gospodarstvo senjskog područja. Osim znatnog gubitka brodovlja - uzrokovanog prije svega nepovoljnim položajem luke, što je rezultiralo prevelikim troškovima, a posljedično i rasapom pomorske djelatnosti - navodi i kapitalni problem javnih zakupa koje je uvela bečka carska blagajna te na taj način onemogućila aktivnu i pasivnu trgovinu. Tome pridodaje i austrijsku odredbu kojom se ukidaju financijska sredstva pomoći koje je Senj dobivao tijekom turskih invazija kako bi lakše organizirao obranu - iako se stanovništvo i dalje tretira kao pričuvna vojna jedinica - te sabotazu transporta namirnica iz zaleđa koju kontinuirano provodi lička vojna vlada.¹³⁰

Budući da austrijska instanca vlasti koja je neposredno, putem vlastitih intervencija, producirala problem ekonomske neučinkovitosti spomenutog grada, autora ne determinira ni na koji način - osobno, profesionalno ili politički, kao što je to slučaj s Venecijom, čija politika uvjetuje njegov društveni i profesionalni položaj, sufinancira znanstvene ekspedicije i posredno oblikuje zadatosti njegovih literarnih ostvarenja - ne čudi iscrpnija elaboracija, odnosno eksplicitnija kritika vlasti, koju je u slučaju ostalih kvarnerskih gradova i naselja redovito kompenzirala osuda generalno, a napose ekonomski, neprosvijećenog naroda.

Usprkos tome, ne izostaje kritika lokalnog stanovništva, iako uistinu jesu uljudniji u odnosu na žitelje drugih austrijskih obalnih posjeda, ali i mletačke podanike u tim krajevima. Fortis im, naime, predbacuje raskalašenost i praznovjerje kao osnovne mane. Žene, prema njegovim riječima, previše naginju ljubovanju, a pripadajuće pustolovine produciraju toliki rasap vrijednosti da su biskupi i samostanski glavari odlučili konstituirati sud nadležan za ta pitanja, pri čemu je - zbog okrutne odredbe prema kojoj neudana žena, *rodi li dijete, ne može goniti ljubavnika putem suda ni radi ženidbe ni radi posjeda* - nastalo još *veće osipanje ćudoređa i svake se godine mnoge nesretne djevojke žrtvuju sramoti kojoj nema lijeka*, što putopisac definira kao nečovječan i sablažnjiv barbarski čin.¹³¹ Premda priznaje da i među svećenstvom ima čestitih i učenih ljudi, ne negira njihovu sklonost bludu, te stoga navodi primjer biskupa Čolića, koji je u poznim godinama svog života procesuiran zbog razvrata, krivovjerja i čarobnjaštva. Kao reprezentativan primjer praznovjerja autor pritom navodi *robovanje fratrima* - čak i onim najbogatijima sobe su *pune onih papirnatih gluposti što ih generali i provincijali službenog svećenstva razdaju svojim vjernicima udjeljujući im jednaka prava u raj u kakva imaju njihova samostanska braća*¹³².

---

129 Usp. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 273.

130 Usp. *ibid*, 274.

131 *Ibid*, 275.

132 *Ibid*.

Glavne senjske obitelji, usprkos uskočkom podrijetlu, dakle gusarstvu kao dominantnoj obiteljskoj tradiciji, mnogo drže do plemićkih formalnosti, pa stoga Fortis prepričava slučaj ljekarnika koji je na jednom natpisu stavio predmetak *de* kako bi zadovoljio afinitete društvene afirmacije, zbog čega je naposljetku bio novčano sankcioniran.¹³³

Od senjskih običaja, koji generalno predstavljaju zbir morlačkih, njemačkih i talijanskih elementa, polihistora posebno zaokuplja onaj pogrebni, koji uključuje ljubljenje preminulog, odnosno prebacivanje rubaca preko njegova lica - uz već ustaljeni običaj plakanja i naricanja - što smatra nastranim, zamjećujući kako su troškovi posmrtnih usluga odveć izdašni za grad tako niskog standarda, što nerijetko rezultira i financijskim slomom imućnijih stanovnika.¹³⁴

Senjsko se bogoslužje odvija na dvama jezicima, latinskom i *glagoljaškom ilirskom*, te usprkos tome što je ondje zabilježeno postojanje glagoljske tiskare u XVI. stoljeću - koja kasnije stradava u mletačkom paležu popraćenom klanjem i tjeranjem lokalnog stanovništva - Fortis ne uspijeva naći nijednu knjigu koja je ondje tiskana, kao ni nijednu osobu koja ima saznanja o njenom postojanju.¹³⁵

4. Zaključak

Gore elaboriran prikaz kvarnerskih predjela fiksira već postojeću konstrukciju primorskih Hrvata kao generalno neprosvijećenog naroda čiji urođeni barbarizam kolidira s postojećim duhovnim i svjetovnim normama te eliminira razvojni potencijal pripadajućeg teritorija, koji se primarno promatra kao ekonomski resurs mletačkog gospodara.

Gospodarska neučinkovitost stanovništva i primitivizam - posebno zastupljen u ukupnosti religijskih i običajnih pojavnosti - dvije su osobitosti koje Alberto Fortis gotovo bez iznimke detektira u svakom od posjećениh kvarnerskih predjela. Iako se, prema njegovom sudu, radi o civilizacijski inferiornijoj kategoriji ljudi, koja se samo parcijalno uklapa u europske kulturne i vrijednosne standarde - svestrani padovanski intelektualac ipak ne izostavlja ukazati na njegove pozitivne specifičnosti, ali i kulturno nasljedovanje drevnog Rima. Premda se potonje može interpretirati kao stvarni pokušaj historijske legitimacije - budući da antička materijalna svjedočanstva upućuju na zapadnoeuropski civilizacijski kontinuitet - ujedno predstavlja i potencijalnu verifikaciju mletačkog imperijalizma, koji zapravo samo reproducira političke obrasce Apenina začete dvadesetak stoljeća ranije.

Iako Fortisov književni diskurs o Kvarneru ne predstavlja neku jedinstvenu stvarnost, već funkcionira kao konstrukcija iste - ostvarena selekcijom i narativizacijom onih elemenata koji u kontekstu pripadajuće

133 Usp. *ibid.*

134 Usp. *ibid.*; 275, 276.

135 Usp. *ibid.*, 276.

političke i društvene situacije egzistiraju kao relevantni - može se detektirati ne nezatna podudarnost njegovih iskaza s jedne, te suvremenih historiografskih sudova s druge strane. Razlika je jedino u interpretacijskoj razini - autorovu instrumentalizira njemu nadređen politički okvir, pa se stoga negativni fenomeni ili primitivniji kulturni obrasci nužno definiraju kao produkt inherentnih pučkih osobina, a ne propusta, inercije ili svjesnog zanemarivanja nadležene mletačke vlasti.

Summaray

KVARNER: SOCIAL OBSERVATIONS OF ALBERT FORTIS

Nikolina SABLJAK

The Venetian imperial ideology started its process of civilising their Dalmatian province with an almost colonial politics by implementing the newest conception of Europe divided into east and west introduced by the Enlightening movement. The Venetians perceived the south Adriatic area as highly barbaric and they took it upon themselves to make it civilised - which, consequently, gave them a perfect excuse for economic exploitation. Hence, Alberto Fortis's works *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero* and *Viaggio in Dalmazia* represent author's engagement into finding and formulating reformed solutions for the province's governing by highlighting only those phenomena of the Kvarner Golf that were relevant for a politic and economic intervention. The lack of enlightenment, mostly on the economic field, barbarism, and the deviance of the Church are the phenomena that the author notes in each of the places he visits. He notes them even in Rijeka, or rather Senj, which was at the time governed by Austria. However, he refuses to link this to the ineffectiveness of the Venetian government. Krk, which is described as the most prominent of all the islands in the Kvarner region, is resented for its merchandising activities with other countries, whereas the islands of Cres and Lošinj are criticised for their overt display of bizarre superstitions. However, he does not hide his fascination with Cres's inhabitant Franjo Petrić and his scientific achievements. Furthermore, he shows a high level of empathy for Osor - a dying city - whose archdeacon he continuously collaborates with in his effort to learn more about the Slavic - or rather Croatian - culture. He is highly critical towards the inhabitants of the island of Rab because of their approach to economy - mostly fishing - since their actions do not correspond with Venetian government's interests. He does, however, have a positive attitude towards Rijeka, mostly because of its school system being based on the Italian language. Although he sympathizes with Senj due to its history with the Uskoks, he elaborates on the inefficiency of the Habsburg's economic politics. Although it is impossible to discard Fortis's remarks as generally and historically incorrect, it is evident that most of his negative claims and barbaric occurrences that he acknowledges within Kvarner's society are shown as a consequence of an uncivilised population thanks to the political and intellectual ideas which dominated at the time. He does not, however, mention the Venetian government's role, although it holds most of the responsibility for the situation at the time.

